

FITRAT – MATNSHUNOS

Orzigul HAMROEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (O'zbekiston)*

Jadidchilik harakat nafaqat ijtimoiy harakat sifatida, balki ilm va ma'rifatdagi yangilanish sifatida ham adabiyotshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim tizimi, adabiy tur va janrlar, matnshunoslik va manbashunoslik sohalarining yangilanishi bevosita dunyo ta'lim tizimi va ilmidagi taraqqiyotni ko'rgan va bu yangiliklarni o'z yurtiga olib kirishga harakat qilgan Fitrat harakatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. XX asr boshlarida vujudga kelgan o'zbek matnshunosligi va manbashunosligining shakllanishida asos bo'lib xizmat qilgan Fitrat adabiy majmualarining o'rganilishi orqali mazkur soha taraqqiyotidagi olimning faoliyati va uning amaliy natijalari ko'rish mumkin.

Sir emaski, XX asr boshlarida adabiyot tarixini o'rganish dastlabki bosqichda edi. Milliy adabiyotimiz tarixiy taraqqiyotini o'rganish uchun qat'iy qonuniyatlar yaratish olimlarimiz zimmasidagi eng katta vazifalardan biri bo'lgan. Tabiiyki, bu yo'lda qardosh turkiy xalqlar: usmonli turk, tatar, ozarbayjon olimlarining tajribasi kerak edi. Biroq deyarli barcha turkiy xalqlarda izchil ilmiy asosga ega adabiyotning yaratilishi asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. F.Ko'pruluning "Turk adabiyotida ilk mutasavviflar"¹, "Turk adabiyoti tarixi"², ayni shu yo'nalishda Ismoil Hikmatning "Turk adabiyoti tarixi"³, "Ozarbayjon adabiyoti tarixi"⁴, A.Rahim, A.Azizlarning "Totor adabiyoti tarixi"⁵ Abdurahmon Sa'diyning "Totor adabiyoti tarixi"⁶ asarlari, bu boradagi turk, ozarbayjon va tatar olimlarining erishgan natijalari Fitratni ilhomlantirgan.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixini yaratish uchun asos bo'lgan ilmiy tamoyillar, majmua va darsliklar tuzilishiga ehtiyoj mavjudligi Fitrat tomonidan o'zbek adabiyoti tarixi uchun materiallar to'planishi, ularning xronologik tartibda izchil ilmiy tizimga solinishi va nashrga tayyorlanishiga sabab bo'lgan. Nazariy manbalarga ehtiyoj mavjudligi tufayli majmualar so'zboshilarida va har bir bo'lim oldidan keltirilgan nazariy ma'lumot va uqtirish xatlarida va ilmiy risolalarida adabiyot tarixini davrlashtirishga oid qarashlarni ifodalagan. Fitratning bu yo'ldagi eng katta xizmati majmualarida muallif qo'l ostida bo'lgan qo'lyozma matnlarni o'z zamonida ommaviy nusxalarda tarqatilgan toshbosmalar bilan solishtirgan holda nashrga tayyorlagani edi. "Fitratning matnshunoslik rivojiga qo'shgan hissasi uning sof tekstologik tadqiqotlarida ko'rinadi".⁷ Olimning majmualar tarkibidagi har bir asar ustida jiddiy tadqiqot olib borgani majmualarning so'zboshi, uqtirish xatlarida, ilmiy-nazariy maqolalarida aks etgan⁸. Manba va matnlarning chuqur o'rganilishi asar xususida to'g'ri hukm

¹ Ahmad Yassaviy va uning maktabi tarixini h'iritish bilan cheklangan. Ilk nashri 1918-yil.

² XVI asrgacha bo'lgan davr bilan chegaralangan. (1-jild). 1926

³ Ocherklardan iborat bo'lib, usmonli turklarning XIX asrgacha bo'lgan davrini o'z ichiga oladi, 1925.

⁴ Ikki jilddan iborat bo'lib, 1928-yilda tartib berilgan.

⁵ Rahim A., Aziz A. Totor adabiyoti tarixi. Feodalizm davri. – Qozon., 1923.

⁶ Sa'diy A. Totor adabiyoti tarixi. – Qozon., 1926.

⁷ Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari. – T.: Akademiya nashri, 2015. – B.56.

⁸ Fitrat. Qutadg'u bilig // Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B.11-16; Hibat ul-haqoyiq. // Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B. 45–55; Ahmad Yassaviy. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B.17–31; Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar. Tanlangan asarlar. 2-

chiqarishga sabab bo‘ladi. “Nazariy umumlashmalar bilan yaxshi ta’minlanganlik amaliy faoliyatning har qanday sharoitida ham yo‘l topib ketish imkonini beradi”¹. Abdurauf Fitratning bu yo‘ldagi izlanishlari “Eng eski turk adabiyoti namunalari” va “O‘zbek adabiyoti namunalari” majmualarida aks etgan. Bu ikki majmua o‘zbek adabiyotida yaratilgan ilk adabiy to‘plamlar sanalsa-da, ular tarkibida olimning ilmiy qarashlari ham o‘z aksini topgan.

Tahlilga tortmoqchi bo‘lgan manbalarimizdan biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari bo‘lib, Fitrat bu asarni birinchilardan bo‘lib ilmga taqdim qildi, “O‘zbek adabiyoti numanalari” majmuasida parchalar e‘lon qildi, mavjud nusxalar bilan solishtirdi. Bu asarning nusxalari ko‘p bo‘lib, biz Fitrat e‘tibor qaratgan, Turkiyda tahsil olayotgan paytda xabardor bo‘lgan nusxaga e‘tibor qaratmoqchimiz. Asarning bu nusxasi 1480-yilda Istanbulda Shayxzoda Abdurazzoq baxshi tomonidan ko‘chirilgan. Nusxadagi matnlarning ba‘zilari uyg‘ur, ba‘zilari arab yozuvi shaklida berilgan. Nusxa 74 betdan iborat bo‘lib, 2-69-betgacha “Hibatul-haqoyiq” asari keltirilgan. Asarning hajmi 255 bayt, 241-asosiy qism, 14-bayt – ilova. Ushbu kitobda “Hibatul-haqoyiq”dan tashqari Lutfiy, Sakkokiy kabi ijodkorlarning asarlaridan namunalar ham berilgan. Fitrat “Hibat ul-haqoyiq” nomli maqolasida ayni shu nusxa xususida atroflicha fikr yuritadi. Fitratning bu nusxaga e‘tibor qaratishining asosiy sababi turk olimi Najib Osimbekning “Hibatul-haqoyiq”ning shu nusxasi asosidagi nashri bo‘ldi. Bu nashrlar Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining Qo‘lyozmalar fondida 1773, 1774, 10724, 12023, 20941 raqamlari ostida saqlanadi. 1773 raqami ostidagi toshbosma 1915-yil Istanbulda usmonli uyg‘ur tilida nashr qilingan. 1914-yil Najib Osim Istanbulda Ayo Sofiya masjidi kutubxonasidan mo‘g‘ulcha risola topib oladi². Bu risola Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari bo‘lib, asarning to‘liq matni, izohi va lug‘at qismi bilan birga 1915-yilda nashr qildiradi. Nashr so‘ngida Najib Osim asar uchun “So‘ngso‘z” keltirib, unda asarni sharh qilganini izohlaydi: “Bizim burada ko‘satirajakmiz “Sarf” anjoq “Hibat ul-haqoyiq”da ko‘rdikimiz kalmalarak shakliga oiddir”³. 20941 inventar raqamli litografiya esa 1916-yilda bosilgan. Fitrat bu nashrning yutuq va kamchiliklarini tahlil qilar ekan, maqolaning juda ko‘p o‘rinlarida nashrdagi kamchiliklarni birma-bir qayd qilib o‘tadi. Olimning ta’kidlashicha, Najib Osimbek nusxadagi matnlarni qaytadan o‘qigan, tarjima qilgan, lug‘atlarini izoh qilgan, maxsus lug‘at qism ham qo‘shgan. Najib Osimbek nashrning so‘zboshisida asar va uning muallifi to‘g‘risida batafsil ma’lumot berib o‘tadi. Fitrat bu nashrning lug‘at qismini qattiq tanqid ostiga olgan. Xato o‘qilgan so‘zlarni birma-bir keltirib o‘tgan. Olim Najib Osimbekning bunday xatoga yo‘l qo‘yganining sababini “Devonu lug‘otit turk” asarining nashridan foydalanmaganligida deb ko‘rsatadi. “... Najib Osimbek buning lug‘atlarini izoh qilg‘anda “Devon(i) lug‘ot”ga murojaat qilmag‘ang‘a o‘xshaydir. Chunki Najib Osimbekning bu to‘g‘rida u qadar yanglishlari bo‘lg‘anki, xususan, “Devon(i) lug‘ot” maydong‘a chiqqandan keyin bir til olimining bu qadar xato qilishi mumkin emasdir”⁴. Maqolada

---

jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B.31–37; Chig‘atoy adabiyoti. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma’naviyat, 2000.– B.37–45; XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B.55–61; “Farhod va Shirin” dostoni to‘g‘risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B.105–134; Navoiyning forsiy shoirlig‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B.3–11.

¹ Hasaniy M., Habibullaev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari. – T., 2012. – B. 51.

² Yusupov B. Hibat ul-haqoyiq // Fan va turmush, 1982.– 3-son.

³ Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondi. 1773 inventar raqamli toshbosma. [10724, 1774, 12023, 20941 inventar raqamli toshbosmalar]

⁴ Fitrat. Hibatul haqoyiq // Maorif va o‘qitg‘uchi. – 1928. – 10-son. – B. 41-6.

Fitrat 15 xato o'qilgan so'zni keltirib, ularning to'g'ri shaklini dalillar asosida berib o'tadi. Maqola so'ngida esa bu kabi xatoliklar ko'pligini ularning ayrimlarinigina keltirganini ta'kidlaydi.

Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiga keng o'rin ajratgan. Namunalarni taqdim qilar ekan, Turkiyadagi nashrlarni ham e'tiborda chetda qoldirmagan. Fitrat foydalangan manbani aniqlash maqsadi bilan Bobur asarlarini Fitratga qadar (A.N.Samoylovichdan tashqari) nashrga tayyorlangan manbalardan o'rganish maqsadida turk olimi Fuod Ko'prulu tomonidan "Milliy tatabbu'lar" majmuasida chop qilingan Bobur g'azallaridan berilgan namunalarga murojaat etdik. Bu manba boburshunoslikda "Istanbul nashri" nomi bilan tilga olinib, uning 1913-yilda nashr etilgan. Bu majmuaning nashr etilgan yili borasidagi H.Boltaboev "Boburshoh Fitrat talqinida" maqolasida aniqlik kiritgan¹. Fitrat majmua nashr ettirilgan davrda Fitrat Istanbulda tahsilni davom ettirayotgan bo'lib, Fuod Ko'prulu, Mehmed Akif, Abdurashid Ibrohim kabi turk olimlari bilan uchrashgan, ular bilan fikr almashgan. "Milliy tatabbu'lar"da nashr etilgan Boburning she'rlaridan xabardor bo'lgan bo'lishi kerak. O'zR FASHI Qo'lyozmalar fondining toshbosmalar bo'limida Bobur she'rlari jamlangan bir qancha nashrlar mavjud. 8814 inventar raqami ostida saqlanayotgan katta hajmdagi nashrda Boburning she'rlari keltirilgan bo'lib, "Boburshohning she'rlari" sarlavhasi ostida berilgan. Biz yuqorida ta'kidlagan "Istanbul nashri" ayni shu nashr hisoblanadi. Toshbosmada Boburning she'rlari bilan birga "Volidiya" asari ham keltirilgan bo'lib, 1914-yilda nashr qilingan. Toshbosma tarkibida "Milliy tatabbu'lar" majmuasi, "Turk adabiyoti mansha'i", "Arznoma. Onado'lida turk madaniyati", "Kitobiyot" kabi asarlar keltirilgan. Toshbosma Fuod Ko'prulu asarlaridan tarkib topgan. Bobur she'rlari toshbosmaning turli o'rinlarida keladi. 235-256-bet, 308-246-bet, 465-480-betgacha Bobur she'rlari keltirilsa, oradagi sahifalarda yuqorida keltirilgan asarlar berilgan. Asarlar ketma-ketlikda avval g'azal, undan keyin masnaviy, ruboiy, muammolar keltirilgan. Faqat "Volidiya" asari nashrning so'nggi qismida keltirilgan. "Boburshoh she'rlari" qismi Boburning "Topmadim" radifli g'azali bilan boshlanadi. Fitratning majmuasidagi matnlar ham aynan shu g'azal bilan boshlangan. Ikki manbada ham g'azal va ruboiylar ketma-ketligi bir xil bo'lib, ularga tartib raqam qo'yilmagan. Manbalar matni, baytlar, misralar ketma-ketligi, so'zlarning o'qilishida farqli jihatlar aniqlanmadi.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" uchun Bobur g'azallarini tanlab olayotganda, dastlab tayanch manbalar sifatida A.N.Samoylovich nashriga asoslangan. Keyinroq undagi tartib buzilgani va to'la emasligi anglashilgach, qolgan holda g'azalni Rampur qo'lyozmasi asosida chop ettirilgan "Istanbul nashri" dan olgani ma'lum bo'ladi. Majmuadagi matnlarni turli manbalardan olib to'ldirganidan anglashiladiki, Fitratning qo'lida Bobur "Devon"ining birorta qo'lyozma nusxasi bo'lmagan. Chunki Fitratning qo'lida agar Bobur "Devon"i bo'lganida, birinchidan, o'zi bu haqda biror qaydni keltirgan bo'lardi, ikkinchidan esa, A.N.Samoylovich va Fuod Ko'prulu nashrlaridan tanlab olish natijasida o'z majmuasini "to'ldirib" o'tirmay, to'g'ridan to'g'ri qo'lyozma manbaga murojaat etgan bo'lar edi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat o'z davrining yirik matnshunos va manbashunosi sifatida noyob qo'lyozmalarni ilm ahli va xalqqa tanishtirishni o'z oldiga maqsad qilib olgan. Xalq qo'lidagi saqlanayotgan noyob manbalarni olib ketilishini oldini olish maqsadida manbalar xususida maqola tayyorlab, nashr qildirgan. Va natijada bir qancha mumtoz asarlarimizning qo'lyozma nusxalari olib qolingan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" va Poshshoxo'janing "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" asarlarining qo'lyozma nusxalari shular jumlasidandir.

---

¹ Boltaboev H. Boburshoh Fitrat talqinida / Mumtoz so'z qadri. – T.: Adolat, 2004. – B. 127.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondi. 1773 inventar raqamli toshbosma. [10724, 1774, 12023, 20941 inventar raqamli toshbosmalar]
2. Boltaboev H. Boburshoh Fitrat talqinida / Mumtoz so'z qadri. – T.: Adolat, 2004. – B. 127.
3. Rahim A., Aziz A. Totor adabiyoti tarixi. Feodalizm davri. – Qozon., 1923.
4. Sa'diy A. Totor adabiyoti tarixi. – Qozon., 1926.
5. Fitrat. Qutadg'u bilig // Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B.11-16; 6. Hibat ul-haqoyiq. // Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – B. 45–55
7. Fitrat. Hibatul haqoyiq // Maorif va o'qitg'uchi. – 1928. – 10-son. – B. 41-6.
8. Fitrat. O'zbek adabiyoti namunalari. 1 jild. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroeva) -T: Mumtoz so'z. 2013.
9. Hamroeva O. XX asr boshlari matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmualarining o'rni. Monografiya. -T: Akademnashr. 2019.
10. Yusupov B. Hibat ul-haqoyiq // Fan va turmush, 1982. – 3-son.

PHILOSOPHICAL VIEWS OF ISHAQKHAN IBRAT

Dilrabo AMRIDINOVA,

Doctor of Philosophical Sciences, professor

University of Tashkent for Applied Sciences, Department of History (Uzbekistan)

Introduction. In our country, the reforms on the in-depth study and promotion of the scientific and spiritual heritage of the great scholars, and the education of the young generation in the spirit of the noble traditions of the ancients are continuing. Special attention is being paid to the development of spiritual and educational spheres, which are of great importance in the social life of our country. In particular, systematic work is being carried out to study and translate the scientific heritage of modern thinkers, to create a reading culture for young people, to raise creative thinking, and to educate them in the spirit of patriotism and respect for our universal values. Such processes serve as an important factor in the formation of the methodology of spiritual and philosophical discourse in the science of philosophy.

“Following the wise traditions of our ancestors, realizing their ideas, we are carrying out strict reforms, we are on the way to form a new image of our country.” [1] In this regard, it is important to reveal on a scientific basis the content of the ideas of the Jadids, such as love and loyalty to the Motherland, tolerance, honoring and strengthening the family as a sacred value, spiritual awareness, tolerance and respect for Islamic values, and educating a perfect person, which are recognized not only in our country, but also in the world. In this article, based on the study of the scientific heritage of the enlightener Ishaq Khan Ibrat, the examples of education in the spirit of loyalty to the values of our motherland are analyzed.

In today's era of globalization, the rich spiritual heritage left by the late Ishaq Khan Ibrat serves as an important resource in educating the current young generation to be knowledgeable, literate, and enlightened. This idea was put forward in more than ten scientific-historical and educational works of